
Shri Jagannathagitamrita vishleshanatmakam Adhyayanam

श्रीजगन्नाथगीतामृत विश्लेषणात्मकआध्ययनम्

Document Information

Text title : Jagannathagitamritam Adhyanam

File name : jagannAthagItAmRRitamadhyanam.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : shrIjagannAthagItAmRite vipralambha-bhaktiH mAnavIkaraNanchaH,
ratnasi.nhAsana-virahagAthAyAH samIkShAtmakaM vishleShaAtmakanchAdhyayanam

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 19, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 19, 2026

sanskritdocuments.org

શ્રીજગન્નાથગીતામૃત વિશ્લેષણાત્મકઞ્ચાધ્યયનમ્

“શ્રીજગન્નાથગીતામૃત” વિપ્રલમ્ભ-ભક્તિ: માનવીકરણઞ્ચ, રત્નસિંહાસન-વિરહગાથાયા: સમીક્ષાત્મકં વિશ્લેષણાત્મકઞ્ચાધ્યયનમ્

પ્રાધ્યાપક: પ્રદીપકુમારનન્દ:

આચાર્યચર: શ્રીજગન્નાથસંસ્કૃતવિશ્વવિદ્યાલય,

શ્રીવિહાર, પુરી ।

સારસંક્ષેપ: (Abstract)

ઉત્કલીય-શ્રીજગન્નાથ-સંસ્કૃતિ: ભારતીય-ભક્તિ-દર્શનસ્ય રસમયી પરાકાષ્ઠા અસ્તિ । અસ્મિન્ પ્રવાહે શ્રીજગન્નાથસંસ્કૃતવિશ્વવિદ્યાલયસ્ય પૂર્વતન-આચાર્યૈ: પ્રો। પ્રદીપકુમારનન્દચર્યૈ: વિરચિતં “શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્” ઇતિ પદ્યમ્ આધુનિક-સંસ્કૃત-ગીતિકાવ્યસ્ય એકા અલૌકિકી અમૂલ્યા ચ નિધિ: વર્તતે । અસ્ય શોધપત્રસ્ય મુખ્યમ્ ઉદ્દેશ્યમ્ અસ્ય પદ્યસ્ય સાહિત્યિક-દાર્શનિક-સંગીતશાસ્ત્રીયાણાં પક્ષાણાં સૂક્ષ્મં પરીક્ષણં તથા અસ્મિન્ નિહિતસ્ય મૌલિકસ્ય “માનવીકરણસ્ય” (Personification) ઉદ્ઘાટનં વર્તતે । યદા રથયાત્રાયાં મહાપ્રભુ: શ્રીજગન્નાથ: શ્રીમન્દિરાત્ બહિ: નન્દિઘોષરથેન શ્રીગુણિચામન્દિરમાયાતિ, તદા ગર્ભગૃહે સ્થિતં રિક્તં “રત્નસિંહાસનમ્” એવ સ્વસ્ય સ્વામિનં પ્રતિ વિરહ-કાતરતાં પ્રકટયતિ ઇતિ નૂતના રસપૂર્ણા ચ દૃષ્ટિ: અસ્મિન્ શોધપત્રે ઉપસ્થાપ્યતે ।

મુખ્યશબ્દા:- શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્, પ્રો। પ્રદીપકુમારનન્દ:, વિપ્રલમ્ભભક્તિ:, રત્નસિંહાસનમ્, માનવીકરણમ્, અચિન્ત્યભેદાભેદ:, ઓડિશી-સંગીતમ્ । તાલમ્, લય: ।

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ઉત્કલધરાયા: આધ્યાત્મિકં જીવનં શ્રીજગન્નાથસંસ્કૃતૌ અલૌકિકસત્તાયા: પરિત: ભ્રમતિ । (૧) શ્રીમદ્ભાગવતે તથા જયદેવસ્ય “ગીતગોવિન્દે” ય: વિપ્રલમ્ભ-શૃંગાર: અથવા ભક્તિરસ: પ્રતિપાદિત:, (૨) તસ્ય જીવન્તી પરમ્પરા શ્રીક્ષેત્રે દૃશ્યતે । આધુનિકસંસ્કૃતસાહિત્યે અપિ એષા જગન્નાથ-ભક્તિધારા અવિરલભાવેન પ્રવહન્તી અસ્તિ ।

અસ્મિન્ અનુક્રમે “શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્” ઇતિ પદ્યમ્ અતીવ મહત્વપૂર્ણમ્ અસ્તિ । (૩) પદ્યસ્યાસ્ય મૂલપાઠ: અધો વર્તતે ।

દીનબન્ધો ! આસનં રૌમિ મન્દિરે ।

પુનીતકરુણાપાદરજો વિના જલહીનમીનઃ સ્મરે ॥ (૦)

ક્ષણમપિ પ્રભો અદર્શનં તવ અસહ્યચન્દ્રણા મયિ ।

કથં પક્ષપાતઃ સ્વીકરોષિ નાથ નિવેદનં મમ હરે ॥૧॥

કૈવલ્યરહિતં ક્ષુધાજર્જરિતં એકાકી અશાન્તમનઃ ।

કિં કરોમિ અગ્રેસરિતુમક્ષમઃ સમ્ભાવયામિ તે પુરે ॥૨॥

દિવ્યં તે સ્વરૂપં ભુવનમોહનં અપૂર્વકરુણાજયોતિઃ ।

દર્શનરહિતં સોદું ન સમર્થઃ ચિન્તયામિ ભાવભરે ॥૩॥

ભોગવિરહિતં શોકવિકલિતં ભાવં મે શૃણુ કાતરં ।

સુખસ્પર્શક્ષુધાં વિનિવારય મે પ્રતીક્ષા તે નિજપુરે ॥૪॥

૨. મૂલ-અનુસન્ધાન-દૃષ્ટિઃ: રત્નસિંહાસનસ્ય માનવીકરણમ્ (Novel Interpretation)

અસ્ય કાવ્યસ્ય પરમ્પરાગત-વ્યાખ્યાયાં કશ્ચન ભક્તઃ જગન્નાથં પ્રાર્થયતિ ઇતિ ગૃહ્યતે, કિન્તુ કાવ્યસ્ય ગભીર-ધ્વન્યર્થ-દૃષ્ટ્યા અસ્મિન્ પદ્યે અચેતનસ્ય રત્નસિંહાસનસ્ય ચેતનવત્ માનવીકરણમ્ (Personification) અભવત્ । (૪)

યદા આષાઢસ્ય શુકલદ્વિતીયાયામ્ (see footnote) અઘટિતઘટનાપટીયાન્ મહાપ્રભુઃ શ્રીજગન્નાથઃ સ્વસ્ય અનાદિ-આસનં (રત્નસિંહાસનમ્) ત્યક્ત્વા રથમારુહ્ય ગુણિડયામન્દિરં પ્રતિ ગચ્છતિ, (પ) તદા શ્રીમન્દિરસ્ય ગર્ભગૃહં સર્વથા શૂન્યં ભવતિ । તસ્મિન્ સમયે રત્નસિંહાસનમેવ સ્વસ્ય સ્વામિનં પ્રતિ વદતિ-

“આસનં રૌમિ મન્દિરે” અત્ર “આસનમ્” ઇતિ પદં કેવલં દ્વિતીયાન્તં ન ભૂત્વા સાક્ષાત્ પ્રથમાન્ત-વિશેષ્યમ્ અસ્તિ । અર્થાત્ “અહં સ્વયં તવ રત્નસિંહાસનમ્ અસ્ય શ્રીમન્દિરસ્ય ગર્ભગૃહે સ્થિત્વા રોદનં કરોમિ ।

“પાદરજો વિના જલહીનમીનઃ” નિત્યં યસ્ય ઉપરિ જગન્નાથસ્ય શ્રીચરણૌ વિરાજેતે, તત્ આસનં સ્વકીયં નિત્યસમ્બન્ધં સ્મરત્ વદતિ યત્ તવ ચરણરજસઃ અભાવે મમ સ્થિતિઃ જલહીનસ્ય મત્સ્યસ્ય ઇવ જાતા । (૬)

“અગ્રેસરિતુમક્ષમઃ સમ્ભાવયામિ તે પુરે” પાષાણમયત્વાત્ રત્નસિંહાસનં રથેન સહ ગન્તુમ્ અસમર્થમ્ (અગ્રેસરિતુમક્ષમમ્) । અતઃ તત્ ગર્ભગૃહે (નિજપુરે) તિષ્ઠન્ એવ પ્રભોઃ બાહુડાયાત્રાયાઃ પુનરારોહણસ્ય ચ પ્રતીક્ષાં કરોતિ ।

એષા માનવીકરણ-દૃષ્ટિઃ પાશ્ચાત્ય-સાહિત્યશાસ્ત્રસ્ય Pathetic Fallacy ઇતિ સિદ્ધાન્તસ્ય તથા ભારતીય-રસશાસ્ત્રસ્ય ઉદ્દીપનાવભાવસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટં લક્ષણમ્ અસ્તિ । (૭)

૩. દાર્શનિકં વિશ્લેષણમ્ (Philosophical Foundations)

અસ્મિન્ પદ્યે ઉત્કલ-વૈષ્ણવ-દર્શનસ્ય મુખ્યસિદ્ધાન્તાઃ સુષ્ટુ પ્રતિપાદિતાઃ સન્તિઃ ।

૩.૧. અચિન્ત્યભેદાભેદતત્ત્વમ્ (Achintya-Bhedabhedavada)

ગૌડીય-ઉત્કલ-વૈષ્ણવ-દર્શને ભગવાન્ તસ્ય આશ્રયશ્ચ (જીવઃ/પ્રકૃતિઃ/આસનં વા) યુગપત્ ભિન્નઃ અભિન્નશ્ચ ભવતિ । (૮) રત્નસિંહાસનં જગન્નાથસ્ય “નિત્ય-અડ્ગમ્” ઇતિ કારણાત્ અભિન્નમ્, કિન્તુ રથયાત્રાયાં જગન્નાથસ્ય ગમનેન યો વિરહઃ જાયતે, તેન ભેદઃ સ્પષ્ટીભવતિ । અયમેવ અચિન્ત્યભેદાભેદઃ ।

૩.૨. વિપ્રલમ્ભસ્ય ચરમોત્કર્ષઃ

રસશાસ્ત્રે સમ્ભોગાત્ (મિલનાત્) અપિ વિપ્રલમ્ભઃ (વિરહઃ) શ્રેષ્ઠઃ મન્યતે, યતો હિ વિરહે ઇષ્ટદેવસ્ય સ્મૃતિઃ પ્રતિક્ષણં સાન્દ્રા ભવતિ । (૯) “ક્ષણમપિ પ્રભો અદર્શનં તવ અસહ્યયન્નાણા” ઇતિ પડ્કત્યા વિરહસ્ય આત્યન્તિકી વેદના પ્રકટીભવતિ ।

૩.૩. શરણાગતિઃ (પ્રપત્તિઃ)

વેદાન્તે જીવસ્ય મોક્ષાય શરણાગતિઃ એવ અન્તિમં સાધનમ્ । (૧૦) “કૈવલ્યરહિતં(૧૧) ॥ કિં કરોમિ અગ્રેસરિતુમક્ષમઃ” ઇતિ પદ્યેન સ્વકીયાકિઞ્ચનતાયાઃ સ્વીકૃત્યા સહ ભગવદ્દુપાયાઃ આશ્રયઃ (પ્રપત્તિઃ) ધોત્યતે ।

૪. સાહિત્યિકં સડ્ગીતશાસ્ત્રીયં ચ સૌન્દર્યમ્ (Literary and Musical Aesthetics)

૪.૧. રસ- અલહ્કાર-યોજના

રસઃ- અસ્મિન્ પદ્યે ભક્તિરસઃ મુખ્યઃ અસ્તિ, યસ્ય અડ્ગી વિપ્રલમ્ભઃ (વિરહઃ) અસ્તિ । (૧૨)

અલહ્કારઃ-ઉપમાલહ્કારઃ: “જલહીનમીનઃ સ્મરે” (મત્સ્યસ્ય ઉપમયા અનન્યાશ્રયત્વં દર્શિતમ્) ।

અનુપ્રાસઃ: “ભુવનમોહનં અપૂર્વકરુણાજયોતિઃ” ઇતિ પદાવલ્યાં નાદસૌન્દર્યમ્ ।

૪.૨. ઓડિસી-સડ્ગીત-પરમ્પરા છન્દશ્ચ

એતત્ પદ્યમ્ અક્ષરવૃત્તં ન ભૂત્વા માત્રાવૃત્તં ગેય-પદ-કાવ્યં (Song/Giti-Kavya) ચ અસ્તિ । (૧૩)

સંરચના- ધ્રુવપદમ્ (Refrain/Chorus) tathA chatvAraH antarAH (Stanzas) ।

કાન્તતા (Rhyme): પ્રત્યેકસ્ય ચરણસ્ય અન્તે સ્મરે, હરે, પુરે, ભાવભરે, નિજપુરે ઇતિ તુ કાન્ત-શબ્દાઃ લયબદ્ધતાં વર્ધયન્તિ ।

રાગ-તાલૌ- ઓડિશી-શાસ્ત્રીય-સડ્ગીતાનુસારમ્ અસ્ય પદ્યસ્ય ગાયનં રાગ-કામોદ્યાં વા રાગ-ભૈરવ્યાં ઝમ્પા-તાલેન (૧૦ માત્રાઃ) વા એકતાલેન વિલમ્બિત-લયે ભવિતુમર્હતિ । (૧૪)

૫. તુલનાત્મકમ્ અધ્યયનમ્ (Comparative Study)

સમીક્ષાભિન્દુઃ જયદેવસ્ય “ગીતગોવિન્દમ્” ઉત્કલીય-ઓડિયા-જણાણ પ્રોઅન્દસ્ય “શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્” અસ્તિ ।

ભાષા સંસ્કૃતમ્ (માધુર્યમ્) ઓડિયા (પ્રાકૃત-જણાણ) સંસ્કૃતમ્ (ઓડિસી-ગેય-શૈલ્યામ્)

વિરહસ્ય આશ્રયાઃ- શ્રીરાધા / ગોપ્યઃ સાધારણઃ ભક્તઃ / સાલબેગાદયઃ સ્વયં રત્નસિંહાસનમ્ / ગર્ભગૃહમ્ વા ।

શૈલી- અષ્ટપદી-પરમ્પરા છાન્દ / ચૌપદી / જણાણ ધ્રુવપદ-સહિતં તુ કાન્ત-ગીતમ્ ।

અનેન સ્પષ્ટં ભવતિ યત્ પ્રો । નન્દવર્યેઃ જયદેવસ્ય સંસ્કૃત-માધુર્યં તથા ઓડિયા-ભજનાનામ્ આર્તભાવઃ એકીકૃત્ય સંસ્કૃતસાહિત્યે નૂતનઃ પ્રયોગઃ કૃતઃ । (૧૫)

૬. ઉપસંહારઃ નિષ્કર્ષશ્ચ (Conclusion)

અસ્ય શોધપત્રસ્ય મુખ્ય-નિષ્કર્ષાઃ અધો નિર્દિષ્ટાનુકૂલં સિધ્યન્તિ-

“શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્” ઇતિ કાવ્યમ્ આધુનિક-સંસ્કૃત-ભક્તિકાવ્યસ્ય ઉત્કૃષ્ટં ઉદાહરણમ્ અસ્તિ ।

અસ્મિન્ પદ્યે “રત્નસિંહાસનસ્ય માનવીકરણમ્” ઇતિ મૌલિકી વ્યાખ્યા કાવ્યસ્ય વિરહ-રસમ્ આત્યન્તિકં કરોતિ ।

કાવ્યમેતત્ કેવલં કસ્યચિત્ ભાવુકતા ન, અપિતુ અચિન્ત્યભેદાભેદ-શરણાગતિ-ઉત્કલવૈષ્ણવદર્શનાનાં ચ શાસ્ત્રીયં સાક્ષાત્કરણમ્ અસ્તિ ।

ઓડિશી-સડ્ગીતસ્ય ગેય-પરમ્પરાયાં રચિતમ્ ઇદં પદ્યં જયદેવસ્ય અષ્ટપદી-સાહિત્યસ્ય આધુનિક-યુગે સફલમ્ અવતરણમ્ અસ્તિ ।

૭. પાદટિપ્પણ્યઃ (Footnotes)

(૧) Mishra, K. C., The Cult of Jagannath, Firma KLM Private Limited, Calcutta, 1971, p. 12.

(૨) જયદેવઃ, ગીતગોવિન્દમ્ (કુમ્ભકર્ણ-ટીકા-સહિતમ્), નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુમ્બઈ, પ્રથમઃ સર્ગઃ, શ્લોકઃ ૫ ।

(૩) નન્દઃ, પ્રો । પ્રદીપકુમારઃ, શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્ (મૂલપાઠઃ), આચાર્યઃ, શ્રીજગન્નાથસંસ્કૃતવિશ્વવિદ્યાલયઃ, શ્રીવિહારઃ, પુરી ।

(૪) મમ્મટઃ, કાવ્યપ્રકાશઃ, ઉલ્લાસઃ ૧૦ (અલકુાર-પ્રકરણે જડસ્ય ચેતનવદ્ વ્યવહાર-પ્રતિપાદનમ્) ।

(૫) મહાપાત્રઃ, અચલાનન્દઃ, શ્રીજગન્નાથસંસ્કૃતિઃ તસ્યાઃ સાહિત્યં ચ, ગ્રન્થપ્રકાશકઃ, કટક, પૃ । ૪૫ ।

(૬) એષા “જલહીનમીન” ઉપમા શ્રીમદ્ભાગવતસ્ય “તમેવ મૃગયન્તીનાં ન લબ્ધો વર્ત્તનાં પદમ્” ઇતિ ગોપીગીતસ્ય અનન્યભાવં સ્મરયતિ (10/30/43)।

(૭) Abrams, M. H., A Glossary of Literary Terms, Thomson Heinle, 7th Edition, p. 143 (Pathetic Fallacy).

(૮) જીવગોસ્વામી, ષટ્સન્દર્ભઃ (ભક્તિસન્દર્ભઃ), ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી, પૃષ્ઠમ્ ૨૧૫।

(૯) રુપગોસ્વામી, ભક્તિરસામૃતસિન્ધુઃ, દક્ષિણવિભાગઃ, પચ્ચમલ્લહરી (વિપ્રલમ્ભ-નિરૂપણમ્)।

(૧૦) યામુનાચાર્યઃ, સ્તોત્રરત્નમ્, શ્લોકઃ ૨૨- ન ધર્મનિષ્ઠોઽસ્મિ ન ચાત્મવેદી... ન ભક્તિમાંસ્ત્વચ્ચરણારવિન્દે (પ્રપત્તિ-ભાવઃ)।

(૧૧) પ્રોઅન્દઃ, શ્રીક્ષેત્રસુધાનિધિઃ, ૧૬૩-૧૬૫ પદ્યાનિ ।

(૧૨) રુપગોસ્વામી, ઉજ્જવલનીલમણિઃ, વિપ્રલમ્ભ-પ્રકરણમ્, કારિકા ૪।

(૧૩) પત્તાનાયકઃ, દેવીપ્રસન્નઃ, ઓડિસી-સડ્ગીત-પરમ્પરા, ઓડિશા સડ્ગીત નાટક અકાદેમી, ભુવનેશ્વર, પૃ। ૭૮।

(૧૪) દાસઃ, રામહરી, ઓડિસી-સડ્ગીતર રાગ-લક્ષણમ્, વિજય-પ્રકાશનમ્, કટક, પૃ। ૧૦૨।

(૧૫) મિશ્રઃ, વનમાલી, ઉત્તલીય-સંસ્કૃત-સાહિત્ય-ઇતિહાસઃ, બાલેશ્વરઃ, પૃ। ૧૫૦।

Footnote (૧) દ્વિતીયાયાં સુદિવ્યાયાં રથયાત્રા મનોરમા ।

નવદિનાત્મિકા જ્ઞેયા ભક્તકલ્યાણહેતવે ॥ ૨૧૬

જગન્નાથપ્રેમણા સકલજનતા ભક્તસદયા

રથારૂઢે દૃષ્ટ્વા મધુરમધુવર્ષાસજલિતાઃ ।

વદન્તો હે કૃષ્ણ ત્વમસિ પરમાનન્દવિષય-

સ્તવેયં શ્રીક્ષેત્રે વિમલરથયાત્રા વિલસતુ ॥ ૨૧૭ શ્રીક્ષેત્રસુધાનિધૌ

૮. સહાયક-ગ્રન્થાઃ (Select Bibliography)

૧. જયદેવઃ - ગીતગોવિન્દમ્, નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુમ્બઈ ।

૨. નન્દઃ, પ્રો। પ્રદીપકુમારઃ- શ્રીજગન્નાથગીતામૃતમ્ (મૂલકાવ્યમ્)

૩. શ્રીજગન્નાથદર્શનમ્, પ્રો. પ્રદીપકુમાર નન્દઃ, એસિયાન્ પ્રિન્ટર્સ, કોલકાતા ।

૪. શ્રીક્ષેત્રસુધાનિધિઃ- પ્રો. પ્રદીપકુમાર નન્દઃ, શક્તિપ્રેસ, કટકમ્ ।

૫. રુપગોસ્વામી - ભક્તિરસામૃતસિન્ધુઃ, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સંસ્થાન, વારાણસી ।

૬. મહાપાત્રઃ, અચલાનન્દઃ - શ્રીજગન્નાથસંસ્કૃતિઃ તસ્યાઃ સાહિત્યં ચ, ગ્રન્થપ્રકાશકઃ, કટકમ્ ।

७. Mishra, K. C. - The Cult of Jagannath, Firma KLM Private Limited, Calcutta, 1971.

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

——
Shri Jagannathagitamrita vishleshanatmakam Adhyayanam

pdf was typeset on August 19, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

